

O ČLOVĚKU, PRAVIDLECH A NESLUČITELNOSTI JEŠTĚ JEDNOU

JAROSLAV PEREGRIN, Filosofický ústav AV ČR Praha; Katedra filozofie a společenských věd FF UHK Hradec Králové, ČR

Ve *Filozofii* 67 (2012, 472-475) jsem krátce reagoval na recenzi své knihy *Člověk a pravidla*, kterou napsal M. Mikušiak (*Filozofia* 67, 2012, 177-179) a v níž předložil mj. kritiku mého výkladu vzniku normativity, jazyka a logiky, která se podle mne zakládala do velké míry na nedorozumění. Snažil jsem se to uvést na pravou míru a shrnout, co skutečně říkám a jak to myslím. Doufal jsem, že tím přispěji k překonání uvedeného nedorozumění. M. Mikušiak ve svém dalším textu (*Filozofia* 68, 2013, 157-165; všechny stránkové odkazy v následujícím textu jsou na tento článek) ovšem píše, že jeho cílem je „prehlbit“ údajné nedorozumenie spôsobom, ktorý môže byť pre čitateľa zaujímavý“ (Mikušiak 2013, 157). Já mám trochu pochybnosti o tom, že „prohlubování nedorozumění“ může být skutečně zajímavé, nicméně nemohu autorovi upřít to, že se mu to „prohlubování“ daří. V jeho textu se však objevuje tolik výhrad k mé knize a k mému způsobu pojednávání o daném tématu, že se cítím nucen ještě jednou reagovat.

Nejprve ještě jednou shrnu, co v oněch pasážích své knihy, o které jde, říkám. Popisují tam jakousi spekulativní genezi zárodků jazyka a logiky, které se v mém pojetí musejí opírat o zárodky pravidel:

1. *U lidí – v předjazykovém a předlogickém (a tak vlastně svým způsobem „přelidském“) – stavu se mohou vyvinout různé pravidelné reakce na specifické situace. Mohou třeba vydávat určité druhy zvuků v případě nebezpečí a jiné druhy zvuků v případě, kdy žádné nebezpečí nehrozí; mohou určitým druhem zvuku reagovat na to, když se objeví tygr, jiným druhem zvuku na to, když se objeví zebra atd.*

2. *Z pravidelných reakcí na situace se mohou stát pravidla. To je v mé spekulativní historii geneze jazyka a logiky klíčový krok, který spočívá v tom, že příslušníci dané komunity začnou nejenom projevovat výše uvedené pravidelné reakce, ale začnou i projevovat všelijaké druhy reakcí na tyto pravidelnosti, začnou se jeden druhého pokoušet přimět k tomu, aby se těchto pravidelností drželi. (Například zmlátí toho, kdo vydává zvuk spojený s nebezpečím v případě, kdy, jak se zdá, žádné nebezpečí nehrozí.) Tím se do hry dostává rudimentární správnost a rudimentární pravidla – vydávat určitý zvuk v případě nebezpečí a ne jindy už není jenom zvyk; je to něco, co je z hlediska své role v rámci příslušných společenských praktik správné.*

3. *Takto institucionalizovaná rudimentární pravidla se mohou různým způsobem protínat. Bude-li tygr vždycky znamenat nebezpečí, pak bude vydávání zvuku spojeného s nebezpečím správné vždy tehdy, když bude správné vydávat zvuk spojený s tygrem (a budeme tu tedy mít zárodek vztahu vyplývání); a zvuk vydávaný v případě nebezpečí nebude nikdy správné vydávat současně se zvukem spojeným s absencí nebezpečí (a máme tedy zárodek vztahu neslučitelnosti).*

4. *Takto vznikajícím vztahům mezi rudimentárními jazykovými projevy a potažmo jejich nosiči – rudimentárními jazykovými výrazy – můžeme, myslím, říkat logické. Tyto vztahy jsou v první fázi implicitní uvedeným rudimentárním jazykovým hrám. Explicitními se stávají v momentě, kdy se do hry dostane logické výrazivo, jako je jestliže ...pak ..., ne-, a atd.*

5. *Prostor vytvořený těmito pravidly, když se stane správným způsobem komplexním, se stává konstitutivní propozicím a potažmo pojmům.*

Hlavní část autorovy kritiky, nakolik ji rozumím, se soustředí na bod 3, to jest na to, jak se podle mne objevují neslučitelné výroky (či proto-výroky). Autor vychází z mé formulace „Výrok je neslučitelný s jiným výrokiem v tom smyslu, že prosloví-li někdo jeden z nich, není správné, aby *poté* proslovil ten druhý (pokud ovšem ten první nějakým způsobem ‚nevezme zpátky‘)“. Upozorňuje na to, že tato formulace je problematická, a má pravdu – bylo by k tomu potřeba dodat, že v případě některých výroků musí být ono „poté“ dostatečně krátké, aby se mezi tím nezměnily relevantní faktické okolnosti. Autorovi jde ovšem o něco podstatnějšího než o poukaz na nepřesnost mého vyjádření: nakolik mu rozumím, tak se snaží dovést, že dokud nemáme logiku (upřímně řečeno nejsem si úplně jistý, zda chápu, co on logikou myslí, ale to ponechám stranou), nemůže tu žádná neslučitelnost být. Píše: „Medzi dvoma prehovormi, ktoré neboli vyslovené súčasne, môže existovať vzťah nezlučiteľnosti práve vďaka tomu, že... ide o prehovory vstupujúce do určitého logického priestoru, na základe ktorého ich potom možno identifikovať ako vzájomne si odporujúce tvrdenia“ (Mikušiak 2013, 158).

Tady je ovšem nedorozumění prohloubené velmi úspěšně: v mém pojetí jsou dva projevy neslučitelné tehdy, když se relevantní společenské praktiky vyvinuly tak, že nikdy není správné činit jeden z nich v tomtéž okamžiku, kdy je správné činit ten druhý (respektive kdy by nikdy nebylo správné činit jeden z nich poté, co byl učiněn ten druhý, aniž by se změnila relevantní okolnosti). Zdůrazněme, že ona konkrétní geneze neslučitelnosti, o které já hovořím (tj. případ, kdy neslučitelnost A a B vzniká tak, že se A a B pomocí rudimentárních pravidel prováží se skutečnostmi, které nemohou nastat současně), není z tohoto hlediska v podstatě věci. Já tuto genezi považuji za nejpravděpodobnější, avšak nic by se nezměnilo, kdyby byla taková neslučitelnost institucionalizována přímo: kdyby namísto toho, aby nejprve vzniklo pravidlo provazující A s určitými okolnostmi a vedle toho pravidlo provazující B s jinými okolnostmi, v jejichž průsečíku pak vzniká neslučitelnost, vzniklo z nějakých důvodů rovnou pravidlo zapovídající současné provádění A a B (nenapadá mě žádný rozumný scénář, v jehož rámci by k tomu došlo, s podstatou pojmu neslučitelnosti to ale nemá co dělat).

Autor pokračuje: „No v tom prípade mi nie je jasné, prečo tu máme hovoriť o výrokoch, ktoré sú vo vzťahu nezlučiteľnosti, a nie jednoducho o výrokochoch, ktoré si logicky protirečia“ (Mikušiak 2013, 158). Já používám slovo *neslučitelnost*, ale pokud chce on hovořit o *logickém sporu*, nemám vůbec nic proti tomu – na slovech nezáleží. Je ale třeba vidět, že ani když takto změní terminologii, nedostane tím do hry nic jako „princip sporu“, který by byl daným scénářem nějak předpokládán. Neslučitelnost je v rámci mé spekulace o genezi jazyka a logiky jenom výsledkem kontingentního nastavení rudimentárních pravidel.

Autor dále píše: „Nerozumiem, prečo nie je správne vysloviť A a potom vetu B [kde tvrzením B se, jak píše, zavazují ,k niečomu, čo je s pôvodným záväzkom fakticky nezlučiteľné‘ – J. P.], a rovnako by som nerozumel niekomu, kto by tvrdil, že nie je správne streliť gól súperovi a potom streliť gól do vlastnej brány“ (Mikušiak 2013, 158). To je ale špatná analogie. Lepší by bylo zvážit, že při fotbale nemohu kopnout míč do autu a poté pokračovat ve hře, aniž bych házel aut. Kopnu-li míč do autu, není s tím slučitelné, abych poté jako by nic pokračoval ve hře. (Podobně jako v případě dvou neslučitelných výroků mohu ten druhý po tom prvním tvrdit, aniž bych se dostal do rozporu, jenom pokud například před tím doznám, že jsem se, když jsem říkal ten první, zmýlil.)

V tomto momentě se autor, nakolik mu rozumím, dostává k jádru vysvětlení toho, co mi vytýká: „Kantov kánon myslenia nie je, samozrejme, nič iné ako princíp sporu, ktorý som pôvodne považoval za synonymum pojmu nezlučiteľnosti. Lenže ak má byť ‚nezlučiteľnosť‘ niečo *iné* (Peregrin 2012, 473) a ak tu skutočne nejde iba o kolíziu slovníkov (nerád by som niekomu vnucoval ten môj), tak vyvstáva dôležitá otázka či je základom možnosti tvoríť pojmy a propozície logický princíp sporu, alebo je tu ešte čosi fundamentálnejšie – vzťah, nezlučiteľnosti. Odpoveď na túto otázku možno pokladať za vyriešenie sporu o princíp sporu avizovaného v nadpise tohto príspevku“ (Mikušiak 2013, 159). Pokud by mu skutečně šlo o „spor o princip sporu“, pak by bylo třeba, aby především řekl, co to podle něj princip sporu je. Říci, že jde o synonymum pojmu neslučitelnosti (a navíc jedním dechem o „Kantův kánon myšlení“) mi opravdu nedává žádný smysl. Jak by mohl být *princip* tímtež co *pojmem*? A pokud jde o Kanta, ten formuluje princip sporu tak, že říká, že „žádné věci nepřísluší predikát který jí odporuje“ (A151/B190), a to nemůže být žádným mně pochopitelným způsobem aplikovatelné na situaci, o které hovořím já, protože v rudimentární fázi vývoje jazyka, o níž pojednávám, není ve hře nic jako predikáty; nemluvě o tom, že tato formulace se opírá o pojem *odporování*, takže kdyby měla být *předpokládána* pojmem *neslučitelnosti*, byli bychom patrně v bludném kruhu (alespoň nakolik je *odporování* totéž co neslučitelnost, a já si nedovedu představit, co by to mohlo být jiného).

Autor dále píše, že „ak však chceme týmto spôsobom vysvetliť vznik logiky, musíme uvažovať výlučne o takých jedincoch, ktorí zaujímajú normatívne postoje bez toho, aby sa opierali o nejaké logické pravidlá či zákony“ (Mikušiak 2013, 159) a s tím samozrejme nelze než souhlasit; to už ale nemohu říci o jeho následující větě: „Avšak v důsledku toho bude *pre neho* faktická nezlučiteľnosť ‚znamenat‘ len toľko, že nastala určitá situácia (povedzme) X“ (Mikušiak 2013, 159). Tomu už nerozumiem: takový jedinec bude mít pravděpodobně tendenci nečinit neslučitelné projevy najednou (a bude k tomu i mít ostatní – když například nachytá někoho, kdo střídavě vydává zvuky signalizující bezpečí a nebezpečí, bude se na něj zlobit); nerozumiem ale, co myslí autor tím, že to pro něj něco „znamená“. A navíc nerozumiem, jaký problém pro moje pojetí z toho má podle něj vyplývat.

Autor konstatuje, že „pokial' nepredpokladáme logiku vzťah nezlučiteľnosti medzi A a B budeme hľadať len ťažko“ (Mikušiak 2013, 159). Opět si nejsem jistý, co přesně rozumí „logikou“ (explicitní logické výrazivo? nějaké odpovídající 'výrazy'v rámci nějakého jazyka myšlení? nějaký typ pravidel, který se nevztahuje nutně na logické výrazi-

vo?), ale v každém případě z mého pohledu „hledání“ vztahu neslučitelnosti vůbec těžké není. Nerozumím, proč bychom nemohli předpokládat, že projev A nebude brán za správný nikdy tehdy, když bude brán za správný projev B; nebo proč by tohle nebylo zárodkem neslučitelnosti. Dál už pak autora už nejsem schopen sledovat vůbec: „Ak sa má na základe pravidiel platných pre ‚pred-logickú reč‘ v súvislosti s určitým objektom vysloviť *Toto je modré* a ak zároveň platí, že *Toto je celé čierne* je prehovor, ktorý je s tým prvým vo vzťahu nezlučiteľnosti (...), tak jednoducho nie je správne vysloviť *Toto je celé čierne*. Ak by bola situácia iná, ak by bol objekt ostenzívneho určenia povedzme zelený, tak by nebolo správne hovoriť ani *Toto je celé čierne*, ale ani *Toto je modré*“ (Mikušiak 2013, 159). Ano, to je nepochybně pravda; některé výroky (*Toto je celé modré* a *Toto je celé černé*) není nikdy správně vyslovovat za těžké situace. Ale co z toho má plynout?

Autor dále uvazuje o současném vyslovení neslučitelných výroků a ptá se: „Odkiaľ sa vzalo pravidlo, podľa ktorého nie je správne takto hovoriť? Odkiaľ to vlastne vieme?“ (Mikušiak 2013, 160). No samozřejmě to víme proto, že víme, že oba projevy jsou spojeny se situacemi, které nemohou nastat současně, tudíž nemůže nastat situace, kdy by bylo správné tvrdit obě ty věci (což je podle mne v podstatě *definice* neslučitelnosti). Nebo se snad autor ptá, jak to vědí ti, o nichž se v mé historce hovoří? Pak odpovědí je, že o nich se podloženě říci, že to vědí, nedá. Autor píše, že tito lidé budou cítit jisté „vnitřní napětí“, avšak, konstatuje, „identifikovat ‚vnútorné napätie‘ organizmu ešte neznamená pokročiť pri vysvetľovaní vzniku logických zákonov a ľudskej mysle“ (Mikušiak 2013, 160). To rozhodně neznamená. Já myslím, že o psychologii takových lidí toho můžeme říci velmi málo; a ve své knize jsem s ohledem na psychologii vůbec velmi zdrženlivý. Důvodem je především to, že věci, o kterých v knize pojednávám (jazyk, význam, logika) je podle mne třeba vysvětlovat především jako společenské instituce; a rozebírat psychologii účastníků společenských institucí, jakkoli to může být velmi zajímavé, není něco, co je nezbytně nutné k vysvětlení těchto institucí. (Porozumět psychologii hráčů fotbalu není nutné k pochopení toho, co to je fotbal; a v knize – na straně 89 – jasně říkám: „Je důležité si uvědomit, že pojem *normativní postoj* není primárně pojmem psychologickým. Je to pojem, který se bezprostředně vztahuje k určitým společenským praktikám.“) Takže zda nazveme to, co budou takoví lidé cítit, „vnitřním napětím“ nebo nějak jinak, nepovažuji vůbec za podstatné; za podstatné považuji vývoj společenských praktik, v jejichž rámci se v důsledku toho, že se začne brát za správné použití A za okolností neslučitelných s těmi, za kterých se začne brát za správné použití B, začne brát za nesprávné současné použití A a B (bez ohledu na okolnosti).

Autor si dále klade otázku, zda je podle mne možné „pokladat pravidlá a spoluprácu za dve strany tej istej mince“ (Mikušiak 2013, 162). Odpovídá si na ni způsobem poněkud svérázným: „skrátka, niekedy je kladná – pri pohľade zvonku sa nám človek javí ako živočích ako každý iný (Peregrin 2011, 111), a niekedy je naopak záporná – pri pohľade zvnútra nachádzame medzi človekom a ostatnou živočíšnou ríšou kvalitatívny zlom (pozri napr. Peregrin 2011, 59)“ (Mikušiak 2013, 162). Mně se zdá být nepochybné, že na člověka je možné se dívat jako prostě na jeden druh živočicha mezi jinými (a jeden z nejzásadnějších současných filosofických sporů se týká právě toho, zda potřebujeme ještě jiný

pohled, nebo ne; já mám pocit, že v jistém smyslu potřebujeme). Vůbec ale nerozumím, jak tohle souvisí se vztahem pravidel a spolupráce (to je podle mne otázka, kterou můžeme řešit i z onoho čistě ‚naturalistického‘ pohledu). A jaký je smysl následující věty, která tuto autorovu úvahu uzavírá, mi opět zcela uniká: „Keďže sa v teórii – z pochopiteľných dôvodov – nerozlišuje medzi objektivistickým a subjektivistickým pohľadom, uvedené nejasnosti vyznievajú ako protirečenie“ (Mikušiak 2013, 162).

Autor se pak snaží ukázat, že jasně neříkám co to je neslučitelnost: „Čo je teda nezlučiteľnosť? Vzťah? Normatívny vzťah? Jav? Pravidlo? Súčasť logických štruktúr? Domnievam sa, že ak vyberieme jednu z možností, niektoré ďalšie časti teórie budeme musieť odmietnuť“ (Mikušiak 2013, 163). Já se tohle rozhodně nedomnívám a autorova otázka mi nedává hlubší smysl než otázka „Co je manželství – vztah, instituce, jev...?“ Neslučitelnost je samozřejmě svou podstatou vztah, vztah mezi dvěma (či více) jazykovými akty a potažmo prostředky daných aktů, to jest výroky. Povaha tohoto vztahu je normativní – neslučitelnost spočívá v tom, že současné tvrzení neslučitelných výroků není nikdy správné. Tento vztah se může v různých společensko-historických kontextech objevovat mezi různými výroky (typy zvuků), a tudíž je to v tomto smyslu jev. Nakolik bereme pravidlo a správnost za dvě stránky téže mince (a to já prostřednictvím ukotvení pravidel v normativních postojích dělám), můžeme zde hovořit i o pravidle. (Já ovšem, když chci zdůraznit, že neslučitelnost bude asi typicky vznikat jako důsledek nějakých primárnějších pravidel, jako je pravidlo provazující A s určitým typem okolností a B s jiným typem okolností, hovořím o tom, že neslučitelnost vzniká ‚v průsečíku‘ těchto pravidel.) Současně je podle mne možné vidět vztahy neslučitelnosti a vztahy vyplývání, které se takto konstituují spolu s tím, jak se síť jazykových pravidel stává komplikovanější a komplikovanější, jako tvořící logickou strukturu jazyka – logickou v tom smyslu, že logické výrazivo pak činí explicitní topologii této struktury.

V autorově textu najdeme i vsuvku, ve které varuje před „nejasnostmi a kuriozitami“ v mém textu (Mikušiak 2013, 161). Z té jsem, musím říci, zcela na rozpacích; ale reaguji i na ni.

Autor zaprvé reprodukuje mou odvolávku na Wittgensteina týkající se toho, že pravidlem se řídíme slepě; a poté cituje moji reprodukci Kantovy charakterizaci člověka jako bytosti, které se řídí *představami* pravidel. Tyto dva výroky, pokud je chápeme zcela obecně, jsou samozřejmě těžko slučitelné – ale chce mě snad autor činit zodpovědným za neslučitelnost Wittgensteina s Kantem? Já se k Wittgensteinovi hlásím v tom, že ne vždy, když se řídíme pravidly, to musí být řízení se v tom smyslu, že bychom měli před očima nějaké explicitní vyjádření tohoto pravidla; a ke Kantovi se hlásím v tom, že my lidé, když se řídíme pravidly, děláme něco podstatně jiného, než co dělají jiní tvorové (případně ne-tvorové), když vykazují pravidelnosti (avšak tento rozdíl podle mne rozhodně nespočívá v přítomnosti představ). To znamená, že i v případě, kdy se člověk řídí pravidlem, které není explicitní, musí být toto řízení se pravidlem něčím více než pouhou pravidelností – a ono „něco víc“ nacházíme ve specifických příslušných lidských praktik (v tom, že tady nejde jenom o nějaké pravidelné chování, ale i o jisté reflektivní postoje k tomuto chování, o postoje k těmto postojům atd.)

Pokud jde o druhou údajnou „kuriozitu“, totiž že se v mé knize na „jednej a tej istej strane dočítame o tom, že normatívne postoje ‚nejsou vůbec uvědomělé‘, ale aj o tom, že *žiadny* normatívny postoj ‚nemůže nemít psychologický aspekt‘, na tom mi nezbyvá než trvat. Nevidím nic kuriózního na tom, že něco udělám, aniž si to uvědomím (například někoho urazím tím, co jsem řekl), a přesto bude mít to, co udělám, nějaký psychologický aspekt (když něco říkám, mám nějaké pocity, nebo si o tom něco myslím atd.)

Tím se blížíme ke konci autorova textu; a jeho tón se stává smířlivějším: „spor o princip sporu,“ říká, „ako som ho formuloval vyššie, možno ešte stále chápať ako problém, ktorý do značnej miery vzniká z kolízie teoretických slovníkov“ (Mikušiak 2013, 163). O kousek dál pokračuje: „ľudskú schopnosť udávať dôvody môžeme objasňovať pomocou rôznych (fundamentálnych) pojmov – povedzme pomocou predlogického pojmu negácie, ale potom snáď aj pomocou vzťahu nezlučiteľnosti alebo pomocou principu sporu, pokiaľ je interpretovaný kantovsky, t. j. ako kánon myslenia“ (Mikušiak 2013, 164). Problém je v tom, že ať jeho texty prohlížím sebepečlivěji, nenacházím žádné místo, kde by formuloval princip sporu, a tudíž objasnil, v čem má náš údajný „spor o princip sporu“ spočívat. Takže nakonec musím konstatovat, že k tomu, aby „spor o princip sporu“ mohl vůbec začít, musel by M. Mikušiak vysvětlit, co přesně tím principem sporu myslí a jak ho chce aplikovat na problémy, o kterých pojednávám já. Tím ho ovšem vůbec nechci navádět k prodlužování této výměny názorů – já bych se přimlouval za to, abychom již naše nedorozumění dále neprohlubovali.

Literatura

- MIKUŠIAK, M. (2012): Peregrin, J.: Člověk a pravidla. Kde se berou rozum, jazyk a svoboda. *Filozofia*, 67 (2), 177-179.
- MIKUŠIAK, M. (2013): Spor o princip sporu. Poznámky k myšlenkám J. Peregrina. *Filozofia*, 68 (2), 157-165.
- PEREGRIN, J. (2012): Člověk, pravidla a neslučitelnost. *Filozofia*, 67 (6), 472-475.

Jaroslav Peregrin
Filosofický ústav AV ČR, v. v. i.
Jilská 1
110 00 Praha 1
ČR
e-mail: jarda@peregrin.cz

Katedra filozofie a společenských věd FF UHK
nám. Svobody 331
500 03 Hradec Králové
ČR